

До Національної академії внутрішніх справ,
03035, м. Київ, Солом'янська пл., 1

ВІДГУК

**опонента – доктора юридичних наук, доцента
Шевчишена Артема Вікторовича на дисертаційне дослідження
Григорової Євгенії Володимирівни на тему «Розслідування підкупу
виборця, учасника референдум», поданого на здобуття ступеня доктора
філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»**

Актуальність теми дослідження. Формування демократичного політичного режиму з чітко визначеним вектором на європейську цивілізаційну ідентичність наразі залишається однією зі стратегічних цілей розвитку української державності. Серйозною перешкодою на цьому шляху є застосування корупційних виборчих технологій (так звана «електоральна корупція»), що цілком нівелює принципи безпосереднього народовладдя та надає можливість корумпованій еліті, а також кримінальним і напівкримінальним структурам прямо впливати на формування представницьких органів державної влади, а нечесним політикам – розпоряджатися значними публічними ресурсами.

Застосування корупційних виборчих технологій варто розглядати як способи організації та проведення виборчого процесу окремими політичними діячами, службовими особами державних органів шляхом застосування неправомірних прийомів, методів, дій, масового чи індивідуального підкупу електорату, незаконного втручання до електоральної свідомості й електоральної поведінки та здійснення інших корупційних проявів в інтересах окремих партій, кандидатів на виборчі посади.

До найбільш поширених проявів електоральної корупції варто віднести підкуп членів виборчої комісії з метою фальсифікації виборчих документів, підкуп кандидатів з метою створення так званих «технічних кандидатів» чи кандидатів-двійників, нелегальні методи проведення передвиборної агітації із

використанням адмінресурсу, корупційні угоди щодо отримання відповідного («прохідного») місця у виборчому списку тощо. Однак підкуп виборців являє собою чи найнебезпечніше порушення, внаслідок якого кінцевий результат голосування може суттєво відрізнитися від реального волевиявлення громадян.

Обрана здобувачем тематика дисертаційного дослідження узгоджується з положеннями Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України № 287/2015), Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (Указ Президента України № 5/2015), Переліком пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020 року (постанова Кабінету Міністрів України № 942/2011), Пріоритетними напрямками наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на 2015–2019 рр. (наказ МВС України № 275/2015), Тематикою наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020-2024 роки (наказ МВС України № 454/2020), планами науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ на 2019–2021 роки. Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 29 жовтня 2019 р. (протокол № 22) та включено до Переліку тем дисертаційних досліджень Національної академії правових наук України (реєстр. № 825, 2019).

З цих міркувань, дисертаційне дослідження Є.В. Григорової видається безумовно актуальним, сприяє як подальшому розвитку наукових та методичних засад розслідування підкупу виборця, учасника референдуму, так і підвищенню ефективності таких розслідувань у практичній діяльності органів слідства.

Достовірність та обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації забезпечені, по-перше, логічною побудовою методики дослідження, по-друге, широтою та різноманітністю опрацьованої джерельної бази, по-третє, ґрунтовною емпіричною базою дослідження, що включає результати анкетування 422 слідчих Національної поліції Дніпропетровської, Київської, Кропивницької та Закарпатської областей; систематизована статистична звітність про стан злочинності та результати роботи правоохоронних органів за 2014–2020 рр.; аналітичні матеріали та

інформаційні довідки МВС, Національної поліції, Генеральної прокуратури, Комітету виборців України, громадянської мережі «Опора», а також власний практичний досвід роботи дисертанта в органах міліції та слідчих органах НП України, починаючи з 2009 року.

Високий ступінь обґрунтованості результатів дослідження зумовлений внутрішньо узгодженою структурою дисертаційної роботи. Робота складається з анотації українською та англійською мовами, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (290 найменувань на 31 сторінці) та 9 додатків на 29 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 272 сторінки, з них обсяг основного тексту – 212 сторінок.

Мета дисертаційного дослідження полягає в формуванні науково обґрунтованих засад розслідування підкупу виборця, учасника референдуму.

Ознайомлення з текстом дисертаційного дослідження дає підстави стверджувати, що основні положення та висновки, які виносить автор на захист, мають відповідний ступінь наукової новизни.

Характеристика змісту роботи. Зміст дисертації має достатньо високий теоретичний та науково-методологічний рівень виконання поставлених завдань. Теоретичний підхід надав можливість автору аргументовано визначити власну позицію щодо низки питань предмета дослідження. Безумовною перевагою роботи є логічність і послідовність викладення матеріалу.

Насамперед автор аналізує стан наукових досліджень проблем розслідування підкупу виборця, учасника референдуму, визначає основні проблеми, що виникають на стадії досудового дослідження таких злочинів, визначаючи вектори подальших наукових пошуків. Після цього здобувач визначає та аналізує елементи криміналістичної характеристики підкупу виборця, учасника референдуму (спосіб вчинення, особа злочинця, предмет, обстановка вчинення) та встановлює їхні кореляційні зв'язки. Досліджуючи початковий етап розслідування означених злочинів, автор передусім визначив особливості обставини, що підлягають встановленню на даному етапі, а також виокремлює типові слідчі ситуації та алгоритми дій слідчого. Цілком

обґрунтовано здобувач приділяє значну увагу дослідженню взаємодії під час розслідування підкупу виборця, учасника референдуму, визначаючи її суб'єктів та напрями реалізації. Досліджуючи використання спеціальних знань у розслідуванні даних злочинів, Є.В. Григорова встановлює форми та напрями їх використання з урахуванням сучасних способів вчинення таких кримінальних правопорушень. Заключний розділ роботи присвячений особливостям проведення слідчих дій, що найчастіше реалізуються під час розслідування підкупу виборця, учасника референдуму (огляд, допит, обшук): здобувач характеризує етапи їх підготовки та проведення, визначає найбільш результативні для даного виду злочинів тактичні прийоми, а також надає практичні рекомендації для підвищення ефективності.

Зазначене надало можливість дисертанту сформулювати наукові положення та одержати результати, що в сукупності спрямовані на вирішення важливого наукового завдання з розроблення теоретичних положень і науково обґрунтованих рекомендацій щодо організації і тактики проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування підкупу виборця, учасника референдуму.

У процесі дослідження дисертант вдало використовує як загальнонаукові (спостереження, опису, порівняння, класифікації), так і спеціальні методи дослідження, зокрема: історико-правовий; порівняльного аналізу; системно-структурний; соціологічні (інтерв'ювання, анкетування, опитування); статистичні (групування, зведення, аналіз кількісних показників). Використання зазначених методів наукового пізнання здійснювалось у взаємозв'язку та дозволило здійснити всебічний аналіз та обґрунтування змістовних теоретичних висновків та практичних рекомендацій.

Вивчення рецензованого дослідження надає підстави для висновку про те, що під час роботи автор опрацював значний масив наукових джерел не лише криміналістичного спрямування, а також використовував надбання науковців з кримінального права, кримінального процесу, кримінології та інших наук юридичного циклу. Дисертант на належному науковому рівні аналізує

теоретичний і нормативно-правовий матеріал, формулює обґрунтовані висновки, веде коректну наукову дискусію.

Дисертаційна робота справляє позитивне враження, оскільки Є. В. Григорова запропонувала цілісне й обґрунтоване уявлення про теоретичні засади та практичні питання методики розслідування підкупу виборця, учасника референдуму.

Наукова новизна дисертації Є. В. Григорової визначається тим, що дисертація є першим у вітчизняній науці монографічним дослідженням теоретичних та практичних питань, які визначають методологічні засади розслідування підкупу виборця, учасника референдуму з урахуванням сучасного стану законодавства та правозастосовної практики. У дослідженні сформульовано та обґрунтовано низку висновків і пропозицій, що мають значення як для криміналістичної науки, так і діяльності органів досудового розслідування.

Безумовне практичне значення представленого дослідження мають сформульовані у ньому наукові основи методики розслідування підкупу виборця, учасника референдуму, що містить криміналістичну характеристику даного злочину, а також практичні рекомендації стосовно організації початкового етапу розслідування, проведення слідчих (розшукових) дій та використання спеціальних знань.

Оскільки документи виступають вагомим джерелом доказової інформації у таких провадженнях, позитивної оцінки заслуговує представлена автором їхня систематизація на групи: що містять фактичні дані і відомості про предмет неправомірної вигоди (офіційні та неофіційні), відображають різні етапи підготовки та вчинення підкупу виборця, учасника референдуму (які безпосередньо стосуються виборчого процесу та інші документи). Крім того вдалою уявляється представлена В. Є. Григровою криміналістична класифікація предмета підкупу виборця, учасника референдуму за характером виявлення: неправомірна вигода майнового характеру (грошові кошти та інші матеріальні цінності); неправомірна вигода немайнового характеру (переваги, пільги,

послуги, цінні папери, кредити, лотереї та інші нематеріальні активи тощо); неправомірна вигода змішаного характеру (частина вигоди пропонується у вигляді грошових коштів, решта – у вигляді надання послуги, пільги тощо).

Практичне значення має наданий здобувачем перелік уточнених обставин, які підлягають доказуванню на початковому етапі розслідування підкупу виборця, учасника референдуму, який, зокрема, містить дані про достовірність вихідної інформації про вчинення злочину через можливість надання завідомо хибних відомостей недобросовісними політичними опонентами.

Обґрунтованою видається представлена В. Є. Григоровою диференціація дій суб'єктів, що формують спосіб учинення підкупу виборця, учасника референдуму за стадіями виборчого процесу: дії, які здійснюються до початку передвиборної агітації (підшукування виконавців, пособників серед осіб, причетних до організації виборчого процесу; розроблення плану злочину з чітким визначенням ролей учасників; визначення джерел фінансування тощо); дії, які вчиняються під час передвиборчих перегонів (діяльність агітаторів з формування «виборчих сіток»; зміна місця реєстрації виборців; махінації з відкріпними посвідченнями; передача першої частини неправомірної вигоди та ін.); дії, що вчиняються безпосередньо у день голосування та після його проведення (здійснення фальсифікованого волевиявлення виборцями; фотографування виборчого бюлетеня як доказу «правильного» голосування; передавання свого бюлетеня іншим особам; надсилання фото- чи відеозвіту про відповідне голосування; отримання решти неправомірної вигоди та ін.). Аргументованим є висновок автора про те, що найбільш небезпечним з точки зору можливого впливу на кінцевий результат волевиявлення громадян визнано спосіб підкупу виборців, пов'язаний з організацією «виборчих сіток», що характеризується залученням до вчинення злочину широкого кола осіб.

У дисертації здобувачем достатньо вдало виокремлені типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування підкупу виборця, учасника референдуму залежно від ступеня повноти та якості вихідної інформації: надійшла заява від громадянина або організації щодо конкретних суб'єктів, у

діях яких містяться ознаки злочину, передбаченого ст. 160 КК України; отримана інформація щодо вчинення підкупу виборців, учасників референдуму на певній виборчій дільниці, дані щодо конкретних виконавців відсутні; учасники злочину затримані «на гарячому», у момент передачі предмета підкупу; у певному територіальному окрузі встановлено численні й систематично здійснювані факти підкупу виборців, наявні звернення низки учасників виборчого процесу. Запропоновано алгоритми слідчих (розшукових) дій у даних ситуаціях.

Слушним видається міркування автора про те, що налагодження ефективної взаємодії є важливою складовою процесу розслідування підкупу виборця, учасника референдуму. У роботі Є. В. Григорова досліджує напрями взаємодії з представниками правоохоронних, виборчих органів, ЗМІ, вітчизняних та міжнародних моніторингових громадських організацій, а також іншими учасниками виборчого процесу у формі: обміну інформацією; залучення в якості спеціалістів (взаємне консультування); планування та проведення спільних дій та заходів; спільної реалізації наукових розробок, аналітичних досліджень, підготовки та видання довідково-методичної літератури; взаємного звірення облікової інформації; підведення підсумків спільної роботи та вироблення напрямів удосконалення форм подальшої співпраці.

Заслуговує на підтримку також позиція здобувача щодо необхідності застосування під час розслідування підкупу виборця, учасника референдуму спеціальних знань, зокрема: щодо особливостей виборчого законодавства та організації і проведення виборів, а також у галузі обігу грошових коштів, інформаційних технологій та інших сфер, що пов'язано з новітніми способами вчинення даних злочинів. За результатами проведеного дослідження автор визначає форми використання спеціальних знань у таких провадженнях: залучення спеціаліста під час проведення огляду місця події та інших слідчих дій; отримання консультацій та роз'яснень щодо особливостей організації та проведення виборів; проведення експертиз; отримання допомоги для постановки коректних запитань під час призначення судових експертиз та підготовки до допитів; проведення допиту спеціаліста як свідка. Є. В. Григорова визначає

також види експертних досліджень, що найчастіше призначаються у подібних провадженнях: технічна експертиза документів, почеркознавча, відео- та звукозапису, експертиза комп'ютерної техніки і програмних продуктів, фототехнічна, товарознавча. Визначено коло питань, які вирішуються під час проведення даних експертних досліджень у таких провадженнях.

Аргументованою видається встановлена автором специфіка проведення слідчих дій у провадженнях, що вивчаються. Так, огляд під час розслідування таких злочинів характеризується: спрямуванням особливої уваги слідчого на проведення ретельного огляду предметів, що виступали в якості неправомірної вигоди і становлять особливе значення як важливий речовий доказ; потребою у використанні спеціальних знань у галузі організації виборчого процесу; часто необхідністю здійснення огляду електронних відображень у таких кримінальних провадженнях, що супроводжується цілою низкою можливих ускладнень (необхідність застосування спеціальних знань в галузі ІТ-технологій та залучення відповідних спеціалістів; перешкода у доступі до цифрових доказів внаслідок широкого застосування злочинцями засобів анонімізації особистих даних; необхідність дотримання процесуальних вимог для отримання дозволу на доступ до інформації, розміщеної у інтернет-провайдерів).

Специфікою допиту у досліджуваних провадженнях автор визначає: необхідність ретельної підготовки, обов'язковим елементом якої є ознайомлення з відповідними нормами виборчого законодавства; важливе значення допиту заявника як частого першоджерела інформації про вчинення злочину (з урахуванням можливості повідомлення ним хибних відомостей); широке й різноманітне коло осіб, які можуть бути допитані; доцільність залучення спеціалістів різного профілю; урахування ролі допитуваного у вчиненні злочину для вироблення ефективної тактики проведення слідчої дії.

Особливостями обшуків під час розслідування підкупу виборця, учасника референдуму Є. В. Григорова аргументовано убачає: забезпечення чіткого дотримання всіх процесуальних вимог, зокрема, вчасна підготовка клопотань щодо здійснення слідчої дії відносно осіб зі спеціальним статусом, які можуть

бути учасниками таких проваджень; зважаючи на часто цифровий формат доказів та вимоги ч. 1 ст. 159 КПК України, необхідність залучення до проведення обшуку спеціалістів у галузі інформаційних технологій для коректного вилучення та збереження інформації; часто масовий характер обшуків у провадженнях про виборчі «сітки» через значну кількість учасників.

Загалом висновки і пропозиції теоретичного та практичного спрямування у роботі є досить переконливими й обґрунтованими. Автор добре орієнтується в сучасних проблемах теорії і практики розслідування злочинів. Дисертант виявив глибокі знання під час вивчення наукової літератури, нормативно-правових джерел та емпіричних матеріалів з криміналістики, кримінального процесуального права і суміжних галузей науки.

Повнота викладення основних результатів дисертації в опублікованих наукових працях. Основні положення, сформульовані висновки та пропозиції дослідження відображено на міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема: «Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу» (Київ, 5 листопада 2019 р.); «Актуальні проблеми кримінального права» (Київ, 22 листопада 2019 р.); «Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі» (Київ, 12 грудня 2019 р.); «Теорія і практика судової експертизи та криміналістики» (Київ, 27 лютого 2020 р.); «Особистість, суспільство, закон» (Харків, 24 квітня 2020 р.); «Актуальні проблеми юридичної науки та практики в XXI столітті» (Рівне, 16–17 жовтня 2020 р.); «Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику» (Харків, 5–6 лютого 2021 р.). Крім того, автором у співавторстві підготовлені методичні рекомендації із обраної тематики.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що теоретичні положення, викладені в дисертації, а також сформульовані висновки та пропозиції мають прикладний характер, використовуються та можуть бути використані у: сформульовані та аргументовані в дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції впроваджено й надалі може бути

використано у: *практичній діяльності* органів досудового розслідування – для безпосереднього використання розроблених методичних рекомендацій слідчими Національної поліції під час розслідування підкупу виборця, учасника референдуму (акт Головного слідчого управління Національної поліції України від 16 вересня 2020 р.); *освітньому процесі* – для підготовки лекцій, навчальних програм, тестових завдань, під час проведення різних видів занять з дисциплін «Криміналістика» і «Особливості розслідування окремих видів злочинів» (акт Національної академії внутрішніх справ від 11 листопада 2020 р.); *науково-дослідній роботі* – для подальшого дослідження проблем та розроблення науково обґрунтованих положень і рекомендацій з питань розслідування підкупу виборця, учасника референдуму (акт Національної академії внутрішніх справ від 08 грудня 2020 р.).

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Високо оцінюючи виконану здобувачем наукову роботу, необхідно разом з тим відмітити наявність в дисертації окремих положень, які потребують уточнень і роз'яснень та можуть слугувати підґрунтям для дискусії під час захисту дисертації.

1. Викликає деяке здивування, що за результатами досить ґрунтовного вивчення проблем розслідування підкупу виборця, учасника референдуму, в тому числі нормативного врегулювання даного виду діяльності слідчих органів, дисертантом не були надані конкретні пропозиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства у цьому напрямку.

2. Досліджуючи криміналістичну характеристику підкупу виборця, учасника референдуму, автором були виокремлені та аналізовані такі її основні елементи, як обстановка та способи вчинення, особа злочинця, предмет злочину. Хотілося б дізнатися, чому в якості окремої складової криміналістичної характеристики досліджуваних злочинів не розглядалася слідова картина, адже саме сліди вчинення злочину є ключовим компонентом для формування доказової бази будь-якого розслідування.

3. У підрозділі дисертації 1.1 «Стан наукових досліджень проблем розслідування підкупу виборця, учасника референдуму» автор дослідив у тому

числі становлення наукової думки щодо проблем розслідування означених злочинів. На нашу думку, доцільно було б у висновках виокремити конкретні періоди розвитку цього становлення. Видається, що це б посилює дану частину роботи шляхом формування цілісного уявлення щодо даного питання.

4. Підрозділ 3.1 дисертації присвячений дослідженню особливостей огляду під час розслідування підкупу виборця, учасника референдуму. У даній частині роботи досить детально, з наданням відповідних практичних рекомендацій, характеризуються об'єкти, що найчастіше підлягають огляду у таких провадженнях. Звертає на себе увагу, на нашу думку, дещо завищений науковий інтерес до особливостей огляду електронних документів, якому автор присвячує значну частину даного підрозділу. На нашу думку, така позиція потребує додаткового обґрунтування в частині надання переваги дослідженню окремого об'єкту.

5. При формулюванні висновків до підрозділів дисертаційного дослідження здобувачу слід було викладати найбільш важливі наукові та практичні результати, одержані в дисертаційному дослідженні, які повинні містити формулювання розв'язання наукової проблеми (завдання), її значення для науки і практики. Вони повинні бути лаконічними, тоді як автором поряд з ключовими моментами у зазначених висновках викладено ряд супутніх, менш важливих, зміст яких розкрито власне у дисертаційному дослідженні.

Зазначені вище зауваження стосуються дискусійних питань або не чітких формулювань і не можуть вплинути на загальну позитивну оцінку дисертації.

Оцінка змісту дисертації, її завершеність в цілому, оформлення. Дисертація Григорової Євгенії Володимирівни «Розслідування підкупу виборця, учасника референдуму» є завершеною кваліфікаційною працею, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності розв'язують конкретну наукову проблему, яка має істотне значення для криміналістичної науки, слідчої та судової практики.

Зміст дисертації відповідає заявленій дисертантом науковій спеціальності (081 – «Право»), робота пройшла належну апробацію. Дисертація є

кваліфікованою, завершеною працею, у якій не виявлено порушень академічної доброчесності. Дослідження підготовлено зрозумілою, юридично й літературно грамотною мовою. Оформлення дисертації загалом відповідає встановленим МОН України вимогам.

Дисертація відповідає вимогам Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 167, а її автор, – Григорова Євгенія Володимирівна, на основі публічного захисту заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 – «Право».

Опонент -

**начальник відділу розслідування службових злочинів
управління розслідування корупційних злочинів
Головного слідчого управління
Національної поліції України
доктор юридичних наук, доцент**

А.В. Шевчишен